

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ

ULUSLARARASI ÇEVRE VE DİN SEMPOZYUMU

INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON ENVIRONMENT AND RELIGION

15-16 MAYIS 2008 / 15TH-16TH MAYIS 2008

BİLDİRİLER

Cilt 2

İstanbul 2008

YAYIN EDİTÖRÜ

PROF. DR. FAHRİ KAYADİBİ

ISBN

978-975-92695-1-7

BİRİNCİ BASKI

Haziran 2008

Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

Kaynak göstermek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.

İsteme Adresi

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Baba Hasan Alemi Mah. Kavalalı Sok. a Blok Fatih İstanbul

Baskı:

Yalın Yayıncılık

Ordu Cad. Özbek Çarşısı no: 25/43

34130 Beyazıt İstanbul

DENGELİ BİR DÜNYA İÇİN EVRENİ DOĞRU OKUMAK: İNSAN VE EVREN ÜZERİNE İSLAMİ BİR BAKIŞ

Doç. Dr. İrfan BAŞKURT*

Abstarct

An Efficient Reading of Cosmos for a Stable World: An Islamic Overlook of Man and Cosmos

The history of relations between man and nature are actually derived from the very first day of man's appearance on the earth. Throughout history human being have thought about the nature, made debates on it, and tried to give meaning to his own life through the help of philosophy and believe. In this regard, philosophers of nature have been given a distinctive importance during the history of philosophy. Philosophy of nature has almost underlain philosophical thoughts. At the same time, this philosophical accumulation has also prepared the ground for the development of modern philosophy. To give meaning to the nature is still one of the privileged topics of creation philosophy. Formation of the nature, its creation and its working system has formed esteemed themes of the philosophy. Physic and metaphysical philosophies have no meanings without nature.

The relation between man and nature has also defined the characteristics of believes and their reflections in practical life. Idolization of the natural object as cults is one of the outstanding signs of this situation. The relation between man and nature, which was based on worship, fear and hatred to some extent in archaic societies, has been transformed into antagonism of the man towards the nature in modern times. Worship of the man to the nature has been turned out to be a conflict with nature and an effort to dominate it. Modern philosophy of nature has banished God from the life. Today this situation has changed into a shady scene which can also be called as "catastrophe which made by man with his own hand".

What is the reason for the change in human's perception of nature from a source of fear to be worshipped to something to be controlled and explained as if nature is an enemy to take revenge of? New perception of nature has caused many deadly sins for modern man who ignores his own nature and opposes the God. Such kind of a sin does not only damage all living creations, but also nonliving ones. Destruction of nature, air pollution, extinct species, droughts, floods, wars, plundering of earthly goods, famine, extreme poverty, othering, fear, chaos, anarchy, terror, ambition, unsatisfied people and lovelessness have become a global fire in man's life. Firstly man was contaminated and then air, water, nature, plants, cosmos, goods, climate, social relations and almost all values were. Shortly everything turned to be polluted. Because the corruption of man's nature accelerated the process of corruption and this deterioration has penetrated into everything.

Definitely man, himself is responsible of this downfall. On the other hand, this situation leads us to several questions: Is there any philosophy, thought or belief which can define completely the relations between man and nature? How can man establish proper relations with the nature and how can he live with it in peace? Has man the possibility to live with others in peace in this global world? Has man read the revealed and granted divine signs (revelation and nature) properly? In this paper, these and other questions will be tried to answer from the Koran's perspective and the place of man in the nature and his relation with nature and other people will be defined.

GİRİŞ

Doğa sonsuz bir bütünlüktür ve biz oradayız. Dünya onun üstünde kurulmuştur. İnsan en genel anlamda doğadaki varlıktır, daha özel anlamda dünyadaki varlıktır. Dünya, insanı içeren doğadır. İnsan beden ve ruhuyla dünyanın içindedir. Doğa, bilgilerimizin kaynağıdır. Biz onu duyumsarız o bizi düşündürür ve duygulandırır. Dünyadan insan, insandan dünya görünür. İçle dışı, kendimizle dünyayı birbirinden ayırmak mümkün değildir. Bilinçli bir varlık olarak insan, bilinciyle dünyaya kavuşur. Bu özelliği sebebiyle insan tarih boyunca doğa üzerinde düşünmüş, onu anlamak ve anlamlandırmak için çeşitli görüşler ileri sürmüştür. Böylece hayatını felsefe ve inanç manzumelerine dayalı olarak anlamlandırma yoluna gitmiştir. Felsefi düşünceye temel teşkil eden tabiat felsefesi bu süreçte ortaya çıkmıştır. Bu felsefi birikim modern felsefenin de doğuşuna zemin hazırlamıştır.

* Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi Hasan Âli Yücel Eğitim Fakültesi Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi Bölümü Başkanı.

Tabiatın yaratılışı, oluşumu, anlamlandırılması ve işleyişi başta yaratılış felsefesi olmak üzere bütün felsefelerin ağırlıklı konusunu teşkil etmektedir. Tabiat olmadan fizik ve metafizik felsefelerin herhangi bir anlamı olmazdı. İnsan ve tabiat arasındaki ilişki, klasik felsefe deyimi ve hatta tasavvufi bir ifadeyle “bir mikro kozmos-makro kozmos” ilişkisidir. Diğer bir deyimle bu ilişki küçük kainat insan ile büyük kainat tabiatın ilişkisidir.¹ Bu ilişkinin üzerinde yürüdüğü ve ilişkilerin nirengi noktasını oluşturan iç ve dış yasalar, kanun ve temel ilkeler bulunmaktadır.

İnsan-doğa ilişkisi, inanç sistemlerinin ortaya çıkışında ve inançların pratiğe yansımada da belirleyici olmuştur. Tabii nesnelere putlaştırılarak tapınma objesi haline getirilmesi bu durumun bir göstergesidir. Arkaik toplumlarda tapınma, korku ve düşmanlık temelli insan-doğa ilişkisi, modern dönemle birlikte insanın tabiata hükmetme, çatışma ve tabiata karşı intikam alma yörüngesine oturmuştur. Bu süreçte modern doğa felsefesi, tanrıyı hayattan kovmuştur. Bu yeni yapılanmada önce insan kirlenmiş ve bu kirlenme insanın doğallığını kaybetmesine yol açmıştır. İnsanın doğallığını kaybetmesiyle varlıklar dünyasındaki bozulma süreci de hızlanmış oldu. Bu bozulma hava, su, tabiat, bitki, evren, eşya, iklim, sosyal ilişkiler ve neredeyse bütün değer yargılarına sirayet etti. Fıtratı yok sayan ve yaratana direnen çağdaş insanın tabiatla olan ilişkisindeki bu yeni algısı, çok büyük günahlara yol açtı. Doğanın tahribatı, hava kirliliği, canlı türlerinin tükenmesi, kuraklık ve çölleşmenin yaygınlaşması, gıda maddelerinin kıtlığı, su kaynaklarının hızla tükenmesi, yeraltı ve yer üstü zenginliklerinin yağmalanması, açlık, sefalet, sömürü, korku, kaos, anarşi, terör, bir türlü doyma bilmeyen gözler, katı kalpler, kanaat fukaralığı ve sevgisizliğin küresel bir yangına dönüşmesi hep bu günahın bir yansımasıdır. Bu küresel günah artık sadece canlılara değil, cansızlara da zarar vermektedir. Kur'an'ın deyimiyle modern insan “kendi elleriyle kendi felaketini hazırladı.”² Çünkü insanoğlu evreni, evrendeki yerini, evrende geçerli olan yasaları ve dengeyi gereği gibi okuyamamıştır. Tabiatla olan ilişkilerinin doğru koordinatlarını veren bir felsefe, bir düşünce ve inanç sistemi geliştirememiştir. Kendisine sunulan ilahi işaretleri (vahiy ve tabiatı) doğru okuyamadığı gibi onlara başkaldırmıştır.

A. EVRENİ DOĞRU OKUMAK

Kur'an, yer ve göklerdeki bütün canlı ve cansız varlıkların belli bir ölçü ve dengeye göre yaratıldığını³ bildirmekte ve insanı bu ölçü ve dengeyi koruması konusunda uyarmaktadır. Çünkü onun yeryüzünde bulunmasından kaynaklanan “imar etme”⁴ görevi bulunmaktadır. İnsan-tabiat ilişkisi bağlamında bu ve benzeri daha birçok alanda belli bir bilinç geliştirebilmek amacıyla Kur'an, yeryüzüne gönderilmeye başlandığı andan itibaren muhataplarının dikkatini içinde yaşadıkları çevre, denizler, gökyüzü, yağmur, şimşek ve bitkiler gibi görülen ve hissedilen hususlara çekiyor, ardından Allah'ın varlığına, yüceliğine, sonsuz kudretine, yaratıcılığına ve diğer kemal sıfatlarına geçerek duyguları eğitiyordu. Uçsuz ve bucaksız evrendeki sonsuz ahenge dikkatler çekiliyor ve: “Yedi kat göğü birbiriyle tam bir uyum içinde yaratan O [ne yüce]dir: Rahman'ın yaratışında hiçbir aksaklık göremezsin. Gözünü bir kez daha (ona) çevir: Hiç kusur görüyor musun? Evet, gözünü tekrar tekrar (ona) çevir: (her defasında) bakışın, şaşkın ve bezgin bir şekilde önüne geri dönecektir.”⁵ deniliyordu.

Kur'an böyle bir yöntem izliyordu. Çünkü insan doğaya duyularıyla açılmaktadır. Duyumsallık insanı doğaya veya dünyaya bağlar. Zira duyumsayan beden olmak doğada

¹ Kenan Gürsoy, “Doğa Karşısında İnsan”, *Kainattan Sorumluyuz*; İstanbul Müftülüğü Kültür Yayınları, Çevre Sayısı, Sayı 4, İstanbul 2008, s. 37.

² Rum, 30/41.

³ Hicr, 15/16-20, Kamer, 54/49.

⁴ Hud, 11/61.

⁵ Mülk, 67/3-4.

veya dünyada olmak anlamına gelmektedir.¹ Bu gerçekten hareketle Kur'an, davranışları idare eden zihin, duygu, kalp ve akıl gibi merkezleri tahrik etme temeline dayalı bir eğitim yolunu seçiyordu. O, bir yandan insanın sınırlı bilgisiyle evrenin bilinmezliklerini kavrayamayacağını vurgularken, diğer yandan ilahi vahyin rehberliğine zorunlu olarak muhtaç olduğunu hatırlatıyordu. Sadece bununla da kalmıyor, aynı zamanda inşa etmek istediği Müslüman kimliğe, tabiatın bir üyesi olduğunu ve tabiatın bağımsız bir anlam taşımadığı bilincini aşıyordu. Bu sebeple Kur'an sürekli insan, tabiat ve yaratıcı birlikteliğine vurgu yapmaktadır. Onun bu yaklaşımının, bir insanın davranışlarının anlamlı olabilmesi için kozmik evren ile çevresini iyi okuması gerektiği anlamına gelmektedir. İslâmî öğretisi ve onun sınırları etrafında oluşan İslam medeniyetindeki yansımaları incelendiğinde insan, tabiat ve çevre arasında üç yönlü bir ilişkinin olduğu anlaşılmaktadır:

1. Ontolojik İlişki

İslam'ın çevreyle ilgili yaklaşımını ve buna yönelik ilkelerini, Allah-insan ve doğa arasında kurulmasını istediği ilişkide görmek mümkündür. Bilindiği gibi İslam tevhit dinidir. Allah, alemlerin Rabbidir. Alem, bütün varlık kategorilerinin genel adıdır. Varlığın her sınıfı ve bu sınıfların görünüşü de birer alemdir. Her şey O'nun cemal ve celal sıfatlarının tezahüründen ibarettir. Hayat ve oluş bir rahmet eseridir. Bütün ölümleri sürekli olarak oluşa çeviren ve varlığı bir güzellikler resmî geçidi haline getiren rahmettir.² Dolayısıyla ontolojik olarak her şey temelde Bir'e yani Allah'a dayanır.³ İnsanın, çevrenin, doğanın, yer ve göklerin, kısaca her şeyin varlık nedeni ve sahibi O'dur. Bu sebeple tabiat ve içindekiler, Allah'ın Ayetleri, varlığının ve kudretinin delilleridir. O, rahman ve rahimdir. Rahmet, uluhiyetin ve hayatın temel niteliklerinden biridir. Rahmet, rahmet edilene bağış ve lütfu gerektiren bir kalp yumuşaklığı ve acımadır. Allah için rahmet, bağış ve lütuftur. O'nun varlıkları olan ilişkisi, rahmet esasına dayanır. Allah, arş üzerine rahman olarak istiva etmiş, yani kurulmuştur.⁴ Kur'an'daki rahmet kavramının geçtiği her yerde aşk, sevgi ve şefkat gibi hususları da hatırlatır bulundurmaya gerektirir. Hal böyle olunca, varlıklara zarar veren O'nun eserlerine zarar vermiş olur. Rahmet esasına göre davranmamış ve dolayısıyla zulmetmiş olur. Buna göre varlığı seven Allah'ı sever, Allah'ı seven varlığı sever. Çünkü bütün varlıklar Allah'a dayandığı için bütün sevgiler O'na çıkar. Varlıktan kopan Allah'tan kopar, O'ndan kopan varlıktan kopar. İnsanın Allah ve varlıkla yani, canlı veya cansız doğa ve çevresiyle var olan bağımlı ahlaki açıdan da gerçekleştirdiğinde vahdet gerçekleşmiş olur. Söz konusu durum Kur'an tarafından "*Allah alemlerin Rabbidir, O, rahman ve rahimdir*"⁵ ayeti ve Hz. Peygamberin yanındakilere söylediği "*Şu dağ görüyor musunuz?, işte o bizi sever, biz de onu severiz*" sözüyle dile getirilmektedir. Ayrıca Hz. Peygamberin "*Siz yeryüzündekilere merhametli olunuz ki, gökyüzündekiler de size merhametli olsunlar*"⁶ şeklindeki sözü de bu bütünlük arasındaki ilişkinin bütünlüğüne işaret etmektedir. Bu yaklaşım varlıkla insan arasındaki zıtlaşmayı hem ortadan kaldırmakta hem de bu ilişkinin sevgi temeline oturduğu ile ilgili bir mutluluk tablosu çizmektedir.

Doğanın insan dışında anlamları yoktur. O, anlamlarına insanla ulaşır, insanla kavuşur. O anlamlıysa insanla anlamlıdır. Ancak, insanın bu bakışı kesin bir bakış olmaktan ziyade, bir bakış biçimidir, bir bakış açıdır. Diğer bir deyişle, onda ne bulduğu ile ya da ne bulmak istediği ile ilgilidir. Mesela, mistik açıdan bakıldığında doğa, insanı bir takım gizlere açmaya hazırdır. Çünkü derininde birçok gizemler saklıdır. Onun bir dışı bir içi, bir görünen

¹ Afşar Timuçin, *Estetik*, Bulut Yayınları, İstanbul 2000, s. 125.

² Rum, 30/50, Şura, 42/28, Neml, 27/63, Kasas, 28/73.

³ Mustafa Çağırıcı, "Çevre-Ahlak İlişkisi", *Kâinattan Sorumluyuz*, İstanbul Müftülüğü Kültür Yayınları, sayı 4, İstanbul 2008, s. 10.

⁴ Taha, 20/5, Furkan, 25/59.

⁵ Fatıha, 1/1-2.

⁶ Tirmizi, Birr, 16, Ebu Davut, Edep, 58.

yanı, bir de görünmeyen tarafı vardır. Ondaki bu gizemler derinleri ve görünmeyenleri arayan gizemcilere rehberlik eder. Gizemcinin gözünde doğa gizli harflerle yazılmış bir kitaptır. Doğa, arkasında, en gerilerinde veya en üstünde aşkı, Allah'ı bulabileceğimiz bir yapı ortaya koyar. Çünkü doğa engin bir anlamlar ortamıdır ve var olmanın en üst manasına ancak onun taşıdığı derin anlamlar manzumesi kavranarak ulaşılabilir. Bu sebeple Kur'an ona bakmayı, onu gözlemlemeyi ve ondaki güzeli görmeyi tavsiye eder.¹ Böylece insanı doğaya katmak, doğaya götürerek onu doğada yansıtmak ister. Zira insan doğaya yansıttığı ölçüde kendini gerçekleştirmiş olur.

Doğa, din dışı bakanlar için her şeyden önce bir fayda, bir çıkar ortamıdır. İnsana hayatını sürdürmesini sağlayan kaynaktır. Her türlü maddi nesnelere ve bir şeyler toplamıdır. Basit bir görünüm bütünüdür. Fakat en genel anlamda doğa, insanla ilgili düşünceliğin ve duygusallığın temelidir. Doğruya ulaşmak, ancak benle aşkın varlık arasındaki ilişki ile mümkündür. Aşkına ulaşan bireyselliğe ve teklığe kapanır. Doğa bir uyaran ve bir çıkış noktası olarak, beni bana ve tüm insanlığa açan temel bir unsurdur.² Doğaya faydacı gözle bakanların aksine İslam'a göre, doğada var olan her şeyin bir hikmeti, bir sebebi ve bir anlamı vardır. Her şey Allah'ın emrinde, insan da Allah'ın emrindedir. İnsan hiç bir şeyi istediği gibi ve sorumsuzca kullanamaz. Çünkü o Allah'ın bir ürünü, bir yapıtıdır. İnsan onda Allah'a ulaşmanın sonsuz deneyimini ve hazzını yaşamalıdır.

Gerçekçilik yanlıları, özne ile dünya ilişkisinde bir dünya araştırmasını ya da ayrıştırmasını ön görürler. Bireyselliğin mutlaklığından kaçarak dünyanın göreceli ilişkilerine yönelirler. Halbuki doğaya aşırı bağıllık doğalcılığı ve buna bağlı olarak doğayı yüceltme eğilimini beraberinde getirmektedir. Ne yazık ki bu mantıktan hareket eden modern zihniyet, insanla tabiat arasındaki ontolojik bağı koparmıştır. Bu kopuş, insanın tabiata karşı yerine getirmekle yükümlü olduğu ahlaki bağı da yok etmiştir. Bilim ve teknolojinin ileri derecede geliştiği toplumlarda bir yandan dini hayat, diğer yandan dinin kazandırdığı derin sorumluluk duygusu zayıflamıştır. Akıl çağı denilen bu dönemde, akıl neredeyse insan hayatının varlık şartlarının yok edilmeye doğru gittiğini fark edemeyecek derecede körelmiştir. Dini ve ahlaki bağlardan kurtulmuş insan, aşırı zevklerini, tüketim ve hakimiyet tutkularını doyurma uğruna dünyayı küresel ısınmadan çevre tahribatına ve canlı türlerinin yok edilmesine kadar varan felaketlerin eşiğine getirmiştir.

Daha önceleri de ifade edildiği gibi, Kur'an'ın yeryüzüne iniş sürecinde dikkatleri sürekli olarak doğaya, evrene, evrendeki ahenk, denge ve düzene çekme yönündeki tavrı, ilk Müslümanlarda insan-Allah ve doğa ile ilgili müştereklik konusunda bilinç oluşturmaya yöneliktir. Zira insan, tabiatın sadece bir parçası değil, aksine en saygın üyesi ve aynı zamanda onu işleyen, onun üzerinde tasarruf imkanı bulan, yeri geldiğinde tedbirler alan ve kendi faydası için değerlendiren varlıktır. Dolayısıyla vahye muhatap olan bu insanlar sonraki Müslümanlara rol modeli olacaklardı. Çünkü her tarihte olduğu gibi, bilincin tarihinde de başlangıç dönemleri önemlidir. Bu sebeple söz konusu dönemde yer, gök, ay, güneş, denizler, yaratılış, ölü yerin tekrar dirilmesi, eser ve müessirle ilgili imgeler ayrı bir anlam taşımaktadır.

İmgeler, bilincin oluşması ve gelişimi için etkin bir rol oynarlar. Söz konusu imgeler, aynı zamanda varlığı tanımaya ve varlıklar arasında kendi yerinin ne olduğunu belirlemeye yönelik insanın ussallığının bilinçlenmesine de katkı sağlarlar. Bilinç, daha sonraki dönemlerde kendini oluştururken, başlangıçta edinmiş olduğu ilk imgelerin etkisinde kalır. Diğer bir ifadeyle bilinçlenme, bir ölçüde bu ilk örneklerle göre gerçekleşecektir. İlk örnekler, bilinç öğelerini yönlendirir, dönüştürür, anılara yeni görünüm, sezilere yeni duyarlılıklar yüklerler. Bilincin yeni seziler ve yeni içerikler kazanmasında etkili olurlar.

¹ Saffat, 37/6, Fussilet, 41/12, Mülk, 67/5.

² Timuçin, a.g.e., s.127-128, 131.

Başlangıçta bilinç yoksuldur. Onun varı yoğu imgeler ve ilk örneklerdir. Bilinç, ön bilincin verimli kaynaklarını koruduğu ölçüde, canlı ve üretmeye eğilimli olur. Diğer yandan ilk örnekler, kavramlar oluştuğunda eriyip yok olma yerine kendilerine bilincin kuytu yerlerinde barınaklar bulurlar. Orada değişerek ve dönüşerek, ancak bir ömür boyu bilinci etkileyecek biçimde varlıklarını sürdürürler.¹

İnsan hayatında ilk çocukluk dönemi, ön bilinçlenmenin gerçekleştiği en önemli evrelerdendir. Bu açıdan İslam'ın ilk dönemleri hem ilk Müslümanların, hem de sonradan gelecek olan Müslümanların bilinçlenmesinde önemli katkılar sağlamıştır. Hal böyle olunca ilk dönem Müslümanlığı, insanın ilk çocukluk dönemine benzemektedir. Zira çocukluk, hayata hazırlanma dönemidir. Özellikle ilk örneklerin oluştuğu ilk çocukluk dönemi (0-3 yaş arası), insan hayatının şekillenmesinde büyük rol oynadığı gibi, ilk dönem Müslümanlığı da sonraki dönemlerde inşa edilen İslami şahsiyetlerin ve bu şahsiyetlerden oluşan toplumun inşasında etkin olmuştur.

Kavramlar ilk örneklerin verimli toprağında büyür ve gelişirler. Her kavram ussal yükünü de duygusal yükünü de bu içsel-dışsal etkinlikler çerçevesinde kazanır ve geliştirir. Bir kavram, bilinçte çok uzun deneylerden sonra olgunlaşmış bir bilgi birikimidir. Bilginin yapı taşıdır. Ancak kavramlar her ne kadar özerk bir yapı ortaya koysa da ancak diğer kavramlarla ilişkisi dahilinde bir önem taşır.² Bu sebeple İslam'ın ilk yıllarında insan, Tanrı, evren, evrendeki cisimler, hayvanlar, bitkiler, denizler, nehirler ve evrendeki diğer varlıklarla ilgili birlikteliğe sürekli vurgu yapılmıştır. Böylece insanın da dahil olduğu müşterek bir dünya olgusu ile ilgili bilinç oluşturulması amaçlanmıştır. Gerçek bilinç dünyayla örtüşen veya bütünleşen bilinçtir. Bu açıdan Müslümanlığın ilk dönemine İslami bilinçlenmenin olgunluk öncesi dönemi denilebilir. Bu ilk dönemde sağlanan manevi ve zihinsel kazanımlar, İslam'ın yaratan-çevre ve bu çevre içerisindeki insanın yerinin belirlenmesi ve sonraki dönemlere ışık tutması açısından ilk bilinci veya ön bilinci oluşturmuştur.

2. İdare İlişkisi

Kur'an'a göre insan yeryüzünün halifesidir.³ Buna göre insan yeryüzünü Allah'ın doğada geçerli olan yasalara göre yönetmek zorundadır. Bu yasanın temeli rahmet esasına dayanmaktadır. Çünkü Allah Rahman ve rahimdir.⁴ Onun rahmeti her şeyi kuşatmış⁵ ve gazabını geçmiştir.⁶ Allah merhameti kendine farz kılmıştır.⁷ Daha önce de belirtildiği gibi halife olarak vasıflandırılan insanın görevi, Allah'ın kuşatıcı rahmetini varlığa yansıtmaktır. Bu görev, akıl ve zeka gibi özellikleri ile diğer canlılardan ayrılan insanın en önemli misyonudur. Kur'an'da bu misyonunu anlamayan ve yürümesi gereken yörüngeden çıkan insanların kınandığını gösteren çok sayıda ayet vardır.

3. Fayda İlişkisi

Kur'an, çeşitli ayetlerinde doğadaki her şeyin insana "müsahtar kılındığını"⁸, yani istifadesine sunulduğunu belirtir. Fakat bu bakış, denge ve ölçü prensibiyle tamamen pragmatist bir yöne kayması önlenmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi, insan kendisine verilen bu nimetleri sorumsuzca kullanma hakkına sahip değildir. Her şeyin bir yaratılış hikmet ve sebebi bulunmaktadır. Doğadan faydalanma ancak haram-helal çerçevesinde ve

¹ Timuçin, *a.g.e.*, s.112.

² Timuçin, *a.g.e.*, s. 113.

³ Bakara, 2/30, Enam, 6/165, Fatır, 35/39.

⁴ Besmele.

⁵ Araf, 7/156.

⁶ Enam, 6/133,147.

⁷ Enam, 6/12, 54.

⁸ Hac, 22/65, Lokman, 31/20, Casiye, 45/13.

Allah'ın tabiatta geçerli olan doğal düzeni bozmama ilkesi çerçevesinde olabilecektir. Çünkü insan yeryüzünde başıboş ve sorumsuz bir varlık değildir.¹ O, tutkularını ve nefsinin tanrılaştırılmaz.² Sahip olduklarını ölçsüzce harcayamaz.³ Her durum ve koşul altında kanaatkâr ve ölçülü olmak durumundadır. Kur'an, siyasi, sosyal ve ekonomik açılardan dengeyi bozanların, insanlara, canlılara ve doğal çevreye zarar verdikleri dönemlerde insanların başına nelerin geldiğinden bahseder. Böylece o, bağlularını hem uyarmakta, hem de eğitmektedir.

Modern insan ne yazık ki bu inceliği kavrayamamıştır. Özgürlük adına Allah ve kendisi için konulan ahlaki bağları kopartıp atmış, her şeyi bağlamından ve içeriğinden uzaklaştırmıştır. Doğal dengeleri alt-üst etmiş, paylaşmayı ve bölüşmeyi unutmıştır. Kendinden zayıf hemcinslerini ezmiş, sömürmüş ve diğer canlıların hayatlarını yok saymıştır. Nefsinin hakimiyet kârma ve haz alma tutkularını alabildiğince tatmin etmeyi varlığının ve hayatının tek amacı yapmıştır. Kanaatin ne olduğunu unutmıştır. Daha özgür olma adına yola çıkan insan, metanın fetiş karakteri önünde mağlup ve köle olmuştur. Fakat öyle bir kölelik ki, yaşandıkça göz, duygu ve hafıza körlüğü yol açmakta, sürekli açlık hissi vermekte, değer algılarını yok etmekte, bayağılaştırmakta ve bağımlılık yapmaktadır.

B. EVRENDEKİ DENGE VE BÜTÜNSEL YAKLAŞIM

Daha önce de belirtildiği gibi, insanoğlunun çevreyle olan ilişkisinin tarihi kendi tarihi kadar eski olmakla birlikte, çevre sorunlarının bir problem olarak güncel hayata girişi birkaç on yıl öteye gitmez. Ormanların tahribi ve erozyon sorunu, hızlı nüfus artışı, düzensiz şehirleşme ve yeşil alan eksikliği, sanayide kullanılan kimyasal maddelerin insan sağlığına etkisi, nükleer enerji ve termik santrallerle ilgili sorunlar dünyanın bir çok ülkesinde artık çözümleri aranan sorunlar haline gelmiştir. Biyolojinin bir dalı olarak kabul edilen ekolojinin kapsamı ise ancak 70'li yıllardan sonra çevre sorunlarının giderek önem kazanmasıyla genişledi ve insan-doğa ilişkilerini de içermeye başladı.⁴

1. Tür grupları Arasındaki Ahenk

Yapılan tüm araştırmalar doğadaki canlı ve cansız bütün varlıkların birbirleriyle ilişkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Organizma-cansız çevre ilişkileri çok çeşitlidir. Mesela, bitkiler büyüebilmek için ortamdaki nitrat ve fosfat gibi besleyici mineralleri (gübreler) aldıkları gibi, aynı zamanda endüstri artıklarından zehirlenebilmekte ve kuraklıktan etkilenebilmektedirler. Organizmalar, işlevleriyle de cansız çevrelerin fiziksel ve kimyasal niteliğini değiştirebilirler. Bir bölgede bitki örtüsü değiştikçe cansız çevre koşulları da değişir. Bitki örtüsü azaldıkça, yağış azalır, erozyon başlar, sonunda toprağın niteliği değişir ve verimi düşer. Kur'an, bir biyoloji, ekoloji, ekosistem, fizik veya kimya kitabı olmamasına rağmen, tabiattaki bu bütünlük ve dengeye sürekli dikkatleri çekmektedir. Önceleri daha çok gözlemlere dayanan ekoloji ve ekosistem ile ilgili bilimsel temellere dayanan çalışmaların geçmişi henüz çok yeni olmasına rağmen, konuyla ilgili Kur'an uyarılarının geçmişi, İslam'ın başlangıç tarihlerine kadar gitmektedir. Söz konusu çalışmalar sonucunda ulaşılan "birbirleriyle ve çevreleriyle dinamik bir ekosistem içinde olan tür gruplarının bir *bütün oluşturdukları*"⁵ fikri, Kur'an tarafından asırlar öncesinde dile getiriliyordu. Mesela, Ekoloji ile ilgili hayvanlar coğrafyasına yönelik bilimsel çalışmalar sonucunda ulaşılan hayvanların da "sosyolojileri"⁶ olduğu yönündeki tespiti, Kur'an'ın

¹ Ankebut, 29/2-4.

² Furkan, 25/43, Casiye, 45/18.

³ Furkan, 25/68.

⁴ Mine Kışlalıoğlu, Fikret Berkes, *Ekoloji ve Çevre Bilimleri*, Remzi Kitabevi, 4. baskı, İstanbul 2003, s. 13.

⁵ Kışlalıoğlu, Berkes, *a.g.e.*, s. 33.

⁶ Kışlalıoğlu, Berkes, *a.g.e.*, s. 33.

havyaların da insanlar gibi bir “ümme/toplum” oldukları yönündeki mesajıyla örtüşmektedir. Diğer yandan, ekoloji biliminde varlıklar alemindeki bütünlük ilkesine ancak 1949 yılından itibaren kavuşulmuştur. Alle, arkadaşları ve Chicago okulunun (1949) geniş açılı sosyal yaklaşımına göre sosyal bilimlerle ekoloji arasında ilişki ve benzerlik vardır. Aynı şekilde “İnsan ekolojisi” dalını kuran bu bilimci grup, ekolojinin sosyoloji gibi çok karışık, çok etkenli bir bilim dalı olduğunu ileri sürmektedir. Buna göre doğadaki ilişkiler tıpkı insan toplumlarındaki ilişkiler gibi, yalın hesaplarla ortaya çıkarılamayacak kadar karmaşıktır. Bu sebeple basit kuralları aramak yerine, ilişkilere bir bütün olarak bakmak ve işlemlerin sebeplerini incelemek gerekmektedir.²

Bulunduğu ortamı tüm canlılar arasında en çok etkileyen şüphesiz ki insandır. İnsandan başka hiçbir canlı geniş alanların bitki örtüsünü kaldırarak kendine barınak yapmaz. Toprağın altını üstüne getirerek tahrip etmez, suni/kimyasal (sentetik) maddeler üreterek ortamı etkileyemez. Dolayısıyla canlı ve cansız çevrenin çok hızla ve düzensiz bir şekilde değişmesinin sorumluluğu insana aittir.³ Fakat insanın, insan-çevre ilişkisine ve insanın doğa üzerindeki etkisi ile ilgili çalışmaların tarihi çok yenidir. Ayrıca bu çalışmalarda genellikle hayvan ve bitkilere ağırlık verilmiş, insan konunun dışında tutulmuştur. Söz konusu çalışmalarda insana yönelik ilk vurgu 1864, ikinci vurgu ise, 1922 yılında yapılmıştır. Her iki çalışmada da *yirminci yüzyılın ekolojik sisteminde, insanın başkan bir tür olarak hesaba katılması gerektiği* ifade edilmektedir. Bu tespit, Kur'an'ın insan-çevre, doğa ve kozmik evrendeki bütünlük, ölçü ve dengeyle ilgili mesajlarıyla bir noktada birleşmektedir. Dolayısıyla fiilen ihmal edilen ve görmezden gelinen bu hakikat, geç de olsa kavranmıştır. Ancak bu gerçeklere göre hareket edilmemesi günümüzde yaşanan bir çok sıkıntıyı beraberinde getirmiştir: 50'li yıllardan itibaren çeşitli tarım ilaçları “modern bilimin mucizesi” anlayışıyla tarımda kullanılmıştır. Önceleri gerçekten de bol ürün alınmıştır. Ancak birkaç yıl sonra beklenmedik sonuçlar gündeme gelmiştir: Tarıma zarar veren zararlı böceklerin sayısı artmış, verim anormal şekilde düşmüştür. Sıtma savaşı için kullanılan DDT sonucunda sivri sineklerin ölmesiyle sıtma azalmış, ancak ardından veba salgını yayılmıştır. Yine 1965 ve sonraki yıllarda salyangoz ve kurbağaların toplanarak çeşitli zengin ülkelerle ihraç edilmesi sonucunda bitkilere ve özellikle tarıma zarar veren birçok böcek ve sürüngenin artması, tabiattaki dengenin canlı ve cansız hayat için ne denli önemli olduğunu ortaya koymuştur. Çünkü bütün bu ve benzeri uygulamalar doğadaki ekolojik dengeyi olumsuz yönde etkilemiştir.

2. Çevre Sorunları ve Bütünsel Yaklaşım

Günümüzde çok çeşitli çevre sorunlarının yaşandığı bir vakıdır. Ancak yukarıda verilen örnekler ve diğer bilimsel tespitler, sorunlara getirilmesi gereken çözüm yollarının bütünsel yaklaşıma uygun olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Fakat on sekizinci yüzyıldan bu yana batı bilimciliği indirgemeli yaklaşımla gelişmiştir. Buna göre problem parçalara bölünmekte; parçalar tek tek çalışılarak çözüme gidilmektedir. Fizik ve kimya gibi bilim dallarının temeli sayılan indirgemeli yaklaşım, hiç şüphesiz bilim ve teknolojiye gelişme ve ilerlemelerin dinamiği olmuştur.⁴ İndirgemeli yaklaşımın ekolojide kullanılması yadsınmamakla birlikte, bazı ekologlar bütünsel yaklaşımın ekolojinin en kuvvetli yanının olduğunu ileri sürmektedirler. Çünkü yukarıda verilen “pamuk verimini yalnız tarım ilacı sıkarak artırmaya çalışma, sıtma savaşını sadece DDT ile yürütme ve salyangoz veya kurbağaları toplayarak tüketme” örneklerinde de görüldüğü gibi, problemi küçük parçalara bölerek çalışmak, her zaman çözüm getirmemektedir. Çünkü, bu tür uygulamalar başka ekolojik yan etkileri beraberinde getirmektedir. Zira ayrılan parçalar tekrar yerine

¹ Fاطر, 35/28.

² Kışlahoğlu, Berkes, a.g.e., s. 34.

³ Kışlahoğlu, Berkes, a.g.e., s. 15.

⁴ Geldiay R, Kocataş A, Genel Ekoloji, Ege Üniversitesi Matbaası, Bornova 1975, s. 131.

konulduğunda önceki bütünlük yeniden elde edilememektedir. Bu anlamda bütünsel yaklaşımın özelliği, ekolojiyi diğer pozitif bilim dallarından ayırmakta ve günümüzün sorunlarına yeni bir bakış açısı getirmektedir. "Sistem ekolojisi" anlamına gelen ekolojik bütünsel yaklaşım, ekolojinin temel birimi olan ekosistemi ifade etmektedir. Günümüzde ortaya çıkan sonuçlar, tabiattaki ilişkilere canlı ve cansız öğeleriyle birlikte ve bir bütün olarak bakmanın lüzumunu ortaya koymaktadır.¹

Doğadaki ekolojik ilişkiler, yalnız organizma ve cansız çevre ile sınırlı değildir. Canlılar arasında çok çeşitli nitelikte ilişkiler olmakla birlikte, bunları temelde beslenmeye yönelik ilişkiler ve üremeye yönelik ilişkiler olmak üzere iki grupta toplamak mümkündür. Doğada hangi organizmanın hangi organizmayla besleneceği hususunda da çok esaslı bir denge bulunmaktadır. Organizmanın beslenme ilişkileri, genellikle kendisiyle ayrı türden başka canlılar arasında geçer. Değişik türden canlılar herhangi bir besin kaynağını elde etmek için yarışabilirler. Buna ekolojik rekabet denilmektedir. Aynı türden canlılar arasındaki beslenme ilişkileri her zaman düşmanca da olmaz. Hatta bazen iki değişik tür organizma bir araya gelerek iki tarafa da faydalı sembiyotik (ortak yaşam) bir ortaklık geliştirebilirler. Mesela deniz yosunu türünden bazı yosunlar, fungus türü organizmalarla bir araya gelerek liken denilen tek bir organizma gibi yaşarlar. Fungus türü organizma, özel kök ve enzim sistemiyle cansız ortamdaki, özellikle havadan, yeşil bitkinin alamayacağı mineral ve su gibi maddeleri çıkarır. Yosun türü canlı ise, bu maddeleri fotosentez için kullanarak, her iki tarafın da faydalanacağı organik maddeleri üretir. Böylece likenler, kendilerini oluşturan organizmaların ayrı ayrı yaşayamayacağı ortamlarda başarıyla yaşayabilirler.²

Doğada bu tür beslenmeye ve işbirliğine dayalı yaşamla ilgili çok sayıda örnek bulunmakla beraber, aynı doğanın bir üyesi olan insan, bu sisteme bilinçli olarak uymamaktadır. Bencil insan, her şeyin kendisine ait olmasını istemektedir. Sömürü, savaş, hile, hırsızlık, hırs, tamah ve bir türlü doymayan gözleri doyurmaya yönelik her türlü orantısız güç kullanmanın altında yatan sebep budur. İnsan da ekosferde yaşayan bir canlıdır ve diğer canlılar gibi ekoloji kurallarının kapsamı içindedir. Fakat söz konusu gerçek yakın zamana kadar göz ardı edilmiş ve insanın doğadaki yeri ve işlevi üzerinde pek durulmamıştır. İnsanın doğadaki yerinin diğer canlılardan çok değişik ve insan-çevre ilişkilerinin diğer canlılarla karıştırılmayacak kadar karmaşık olduğu şüphesizdir. Ancak insanı konu dışında bırakarak doğayı, doğadaki sistemi ve canlılar arasındaki ilişkileri gereği gibi anlamak mümkün değildir. Zira, insanın doğadan ayrı tutulması ve olaylara dahil edilmemesi, doğanın diğer öğeleri arasında yapay bir kopukluk meydana getirmiştir. İnsanın, doğanın diğer parçalarından kendisini soyutlaması, doğa-insan arasındaki dengesizliğin giderek büyümesine yol açmıştır. Halbuki ekolojiyi daha iyi anlayabilmek için, insanı da kapsamak üzere, ekosferdeki tüm canlıların ilişkilerinin bilincinde olunması, dünyamızın doğal seyrinde devam edebilmesi için bir zorunluluktur.

İnsanın dikkatinin ayetler tarafından sürekli kozmik evrene, bitkilere, hayvanların dünyasına, denizlere, atmosfere, sosyal ilişkilere, Müslüman-Müslüman olmayan, zengin-fakir ilişkilerine dikkat çekmesi, sadece söz konusu sistemlerin hayatîyetini sürdürürebilmeleri için üzerinde yürüdükleri bu hassas dengenin farkına varmasını temin etme yanında insan-çevre ilişkisini ve yaşamını kaliteli bir zemine oturtabilmesi adına söz konusu dengenin ne denli önemli olduğunu ortaya koymak içindir. Kur'an bunu yaparken, aynı zamanda insanın davranışlarını en yüce değer olan Allah inancına bağlamaktadır. Çünkü insanlar dünyayı anlayıp yorumlarken, herhangi bir düşünce veya hayat felsefesi geliştirip buna göre yaşarlarken sahip oldukları inançlarından bağımsız hareket etmezler. İslam'da davranışların iman ile ilişkili tutulmasının sebebi budur.

¹ Kışlalıoğlu, Berkes, *a.g.e.*, s. 37-38.

² Kışlalıoğlu, Berkes, *a.g.e.*, s. 15-17.

C. EVRENİN OKUNMASI VE İSLAM MEDENİYETİ

İslam kültüründe evrenin doğru okunması ve varlıklar arasında bütüncül bir anlayışın varlığını, hem teorik hem de pratik hayatın hemen her alanında görmek mümkündür. Diğer yandan çevrecilikle ilgili koruma alanı oluşturma fikri ve uygulaması ilk defa 1870'li yıllarda Amerika'da gündeme gelirken, Kur'an, henüz iniş sürecinde Mekke'de Kabe'nin çevresini "Harem Bölgesi", yani sit alanı ilan ederek bu bölgeyi hem fiziki, hem de sosyal ilişkiler açısından koruma altına alıyordu. Hz. Peygamber ise Kur'an'ın önerdiği bütünlüğü hayatına uygulayan ilk örnek ve model şahsiyettir. O, bağlılarına hemen öleceklerini bilseler bile hemen bir fidan dikmelerini tavsiye ederdi. Medine'ye geldiğinde şehrin merkezinden itibaren her yöne doğru yaklaşık 30 km²'lik bir alanı harem bölgesi (sit alanı) olarak ilan etmişti. Mekke ve Medine'deki harem bölgelerinde bağırarak, çağırmak, kavga etmek, yeşile ve hayvanlara zarar vermek gibi fiiller yasaklanmıştır.¹ Yine Hz. Peygamberin hayvan otlağı veya mesire yerlerinin tabii ortamının korunması,² Taif'teki vadilerin korunma altına alınması ve bitki örtüsüne zarar verilmemesi hususlarında kararlar aldığı bilinmektedir.³ Çevrenin ve suların temiz tutulması, güzel koku sürülmesi, suların israf edilmemesi gibi konularla ilgili çok sayıda sözü bulunmaktadır. İslam'a göre temiz olmak imani bir zorunluluktur. Namaz ve hac gibi ibadetler ancak temiz olduğunda yerine getirilebilir.

Daha İslam'ın ilk günlerindeki mescit, okul ve su/temizlik birlikteliği, Osmanlı döneminde zirveye ulaşmıştır. Osmanlı evlerinin ayrılmaz bir parçası olan bahçeler ve vakıflar yoluyla halka açık olmak üzere açılan bağlar, bahçeler, ağaçlık alanlar ve çeşmeler şehre hem hayat veriyor, hem de çevreyi güzelleştiriyordu. Su ve çeşme kültürü İslam medeniyetinde ayrı bir yer tutmaktadır. Çünkü bu medeniyetin kökeninde "her şeyin su ile hayat bulduğu"⁴ ve "su gibi aziz olma" inancı yatmaktadır. Çeşme ve Türk hamamları, hem mimari tarzları, hem de fonksiyonları bakımından bütün dünyanın hayranlığını üzerine çekmektedir.⁵

İslam geleneğinde maddi ve manevi dünya iç içedir. Özellikle büyük camilerin çevresinde büyük ağaçlar ve cami bütünlüğü içerisinde şadırvanlar bulunmaktadır. Camiye gelenler, gölgeliklerden faydalanır, kuş ve şadırvanlardan akan su sesleriyle karışan Kur'an, ezan ve ilahi nağmelerini dinleyerek maddi ve manevi hazzın zirvesine ulaşırlar. Bilindiği gibi, Osmanlı yerleşim sisteminde mahalleler cami ve medreselerin etrafında kurulurdu. Külliye denilen bu yapılanmada cami, medrese, hamam, imarethane ve hastaneler bulunurdu. Bu yapılanmanın dini ve sosyal yardımlaşma açısından anlamı şudur: Hamam insanların fiziki ve bedensel kirlerinin, camiler manevi kirlerinin, medreseler cehalet kirlerinin, imarethaneler fakirlik kirlerinin, hastaneler ise hastalık yapan mikroplarından arınmasına yardım etmektedir.

Osmanlı-İslam medeniyetinde insan-tabiat ve hayvan dengesinin korunduğu pratik örneklerle sabittir. Hayvanları koruma, çevre temizliği ve halk sağlığı ile açık havaya çıkma geleneği gibi uygulamalar bunun en güzel göstergesidir. Özellikle vakıfların hayvanların korunması, çevre temizliği ve halk sağlığı ile ilgili ciddi hizmetlerde buldukları bilinmektedir. İstanbul ve Anadolu'daki şehirlerin cami avlularında toplanan kuşların ve güvercinlerin⁶ yemlenmeleri ve barınmaları için vakıflar kurulmuştur. Güvercinlerin o

¹ Ebu Davut, Menasik, 96.

² Belazuri, *Fütuhu'l-Beyan*, Çev: Zakir Kadri Ugan, İstanbul 1955, s. 12-15.

³ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, İrfan Yayınları, İstanbul 2003, c. 1, s. 535-537.

⁴ Enbiya, 21/30.

⁵ Mehmet Şeker, *İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, Ankara 1984, s. 136.

⁶ Halim Baki Kunter, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüt, *Vakıflar Dergisi I*, Ankara 1938, s. 11, Ekrem Hakkı Ayverdi, "Tabiatta Vakıflar" *Vakıflar Dergisi, 1. Vakıf Haftası Özel Sayısı*, Ankara 1984, s. 75.

dönemlerden kalma cami önlerinde ve bahçelerinde birikme adetleri halen devam etmektedir. Yine cami, bazı sıbyan mektepleri ve medreseleri gibi vakıf eserlerinin duvarlarına “serçe sarayı, kuş köşkü veya kuş evi” denilen minyatür yuvalar, küçük kuşların bu vakıf eserlerinde misafir edilmeleri için tamamlayıcı birer unsur olarak düşünülmüştür.¹ Anı şeklinde bazı vakfiyelerde bölgedeki leylek, kedi ve köpeklerin bakım ve beslenmeleri için özel şartların bulunduğu da bilinmektedir.²

Vakfiyelerde çevre temizliği ve halk sağlığının korunması ile ilgili maddeler bulunmakta; buna göre çevrenin ve tuvaletlerin temiz tutulması, sokaklarda ve insanların gelip geçtikleri yerlerde tükürük ve balgam gibi rahatsızlık veren olumsuzlukların giderilmesi için görevliler bulunmaktadır. Bunlar ellerinde kül ve kum torbaları ile dolaşır, çirkinliklerin üzerini örter, göze hoş görünmeyen manzaraları bertaraf ederlerdi.³ Bu anlayış, İslam Peygamberinin “İmanın en üst sınırı Allah’ı bir kabul etmek, en alt sınırı ise insanlara zarar verecek şeylerin çevreden kaldırılmasıdır” sözünün pratiğe yansımından başka bir ey değildir. Bazı vakfiyelerde ise öğrencilerin bahar günlerinde iç açıcı ve havadar yerlere çıkartılarak dinlendirilmelerine yönelik şartlar bulunmaktadır. Mesela Matbah-ı Amire Emîri Haseki Hacı Mustafa’ya ait Haziran 1768 tarihli vakfiyede öğrencilerin şehir dışına çıkartılıp temiz hava teneffüs ettirilmeleri şart koşulmaktadır.⁴

D. ÇEVRE AHLAKI

Gerçekten de insanla tabiat arasındaki ilişkiden bir çevre ahlakı geliştirilebilir mi? Konuyla ilgili bir değerlendirme yapmak ve bir kanaate varabilmek için öncelikli olarak Kur’an’ın olaya bakışını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Diğer yandan Kur’an’ın “görmüyor musunuz?”, “anlamıyor musunuz?”, “düşünmüyor musunuz?”, “bunda hikmetler vardır” ve “algılamıyor musunuz” şeklindeki ikazları göz önünde bulundurmalıdır. Kur’an’da gök cisimlerinin hareketleri, mevsimlerin oluşumu, tabiat olaylarının meydana gelişi ve insanlar için hikmetsel anlamı ve uçsuz bucaksız evrendeki hassas ölçü ve dengeye dikkatlerin çekilmesi boşuna değildir. Bunlar bir takım boş fiziksel hareketler değil, aksine hikmet dolu işlerdir. Aynı zamanda bunlar insanın kendi fitratı ve kendi manası açısından da değerlendirilmesi gereken hikmetlerdir.⁵

İnsanın aleme bakış açısı, alemle olan ilişkilerini derinden ve köklü olarak etkiler. Her varlığın yaratılışında bir hikmet olduğu ön kabulü, insanın aleme karşı olan sorumluluğunun farkında olmasına yardım etmektedir. Kur’an’ın ilk inen ayetleri bu hakikati tekrar tekrar vurgular. İlgili diğer sure ve ayetler hariç, tek başına Rahman Suresi İslami anlamda *bir çevre anlayışı ve ahlakı* oluşturmak için yeterli dokümana sahiptir. Zira bu surede Kur’an’ın alem anlayışı veciz bir şekilde ortaya koymaktadır. Buna göre “Kur’an’ı öğreten, insanı yaratan ve ona beyanı (kendini ifade etmeyi) öğreten Rahman olan Allah’tır. Rahmetin bir yaratıcı, hayat verici ve bağışlayıcı güç olarak tecellisi, Allah’ın Rahman ve rahim sıfatları vasıtasıyla olmaktadır. Allah’ın alemle irtibatı rahmet üzeredir. Allah’ın rahmeti her şeyi çepeçevre kuşatmıştır. Buna göre azap gaye değil vasıttadır, sürekli değil geçicidir. O, rahmetini dilediğine isabet ettirir, iyi işler yapanların mükafatlarını zayi etmez.⁶ Hak ve yetki onun elinde olduğuna göre, hak etmeyene vermesi onun bileceği bir iştir. Hak edene vermediği zaman tartışma açılabilir. Fazlasını vermek ise mülk sahibinin bileceği bir iştir. Böylece Kur’an, esrarlı bir kelam güzelliği sergileyerek, ahlak ile rahmet arası ilişkinin kaçınılmazlığına dikkat çekmektedir. Buna göre Kur’an’daki rahmet, duygusal bir sevgiden

¹ İsmet Sungurbey, “İslam Hukukunda Hayvanlar Yararına Vakıflar ve Vakıf Mevzuatımızdaki Önemli Bir Eksiklik”, *Vakıflar Dergisi*, V. Vakıf Haftası Özel Sayı, Ankara 1990, s. 29.

² İbrahim Ateş, “Hayrî ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1982, s. 75, 82.

³ Osman Ergin, *Türkiye’de Şehirciliğin Tarihi İnkışafı*, İstanbul 1936, s. 76-77.

⁴ Ateş, a.g.e., s. 77.

⁵ Gürsoy, “a.g.m.”, s. 37.

⁶ Yusuf, 12/56.

ontolojik bir seviyeye yükselişi ifade eder. Bu durumda rahmet ontolojik ve ahlaksal sevginin en ideal şeklidir.¹ Güneş de ay da bir hesaba göre hareket etmektedir. Bitkiler ve ağaçlar Allah'a secde etmektedirler. Göğü yükselten ve mizanı, yani ölçüyü koyan O'dur. Alemin esası bu ölçüye dayandığından, insanın dikkatleri bu hususa çekilir ve ölçüde-tartıyı tam yapması ve taşkınlık yapmaması istenir. Devamında yaratılan her şeyin sahibinin Allah olduğu ve bütün canlıları ilgilendirdiği bildirilir. Sonrasında ise insan bu nimetlere nankörlük edilmemesi konusunda tekrar tekrar uyarılır.

1. Beşeri ve Sosyolojik Çevre

İslami anlayışta beşeri ve sosyolojik çevre, toplumun sınırlarında başlayıp bitmez. Konuyla ilgili olarak yukarıdaki örneklere ilave olarak Kur'an'da insanın çevre ve içindeki varlıklarla ilişkilerine yönelik başka ip uçları da bulunmaktadır. Mesela kuşlar ve karıncalar Davut peygamberin duasına ve tespihine iştirak etmektedir. Süleyman peygamber karıncalar arasındaki konuşmaları işittiğini söyler.² Kur'an, yeryüzünün gezilip görülmesini ister. İnsan topraktan yaratılmıştır. Hiçbir imkan israf edilmemelidir. Ancak cimri de olunmamalıdır. İslam, geçen bir çok örnekte de görüldüğü gibi geniş bir çevreyi beşeri varlığa yakınlaştırmış, düşünce sistemine ilave ederek sosyal hayata katmıştır. Kur'an'da gökyüzü, gök cisimleri, karalar, denizler, hayvanlar, bitkiler ve renkler adeta beşerileştirilmiştir. Her canlıya yapılan iyiliğe sevap vardır. Hayvanlara eziyet edilmemesi prensibi, onların topluma ait oldukları anlamına gelmektedir. Evin içinde ve dışında beslenen hayvanlar, evde yetiştirilen çiçekler, bağlar, bahçeler adeta beşerileştirmiştir. Kur'an'da anlatılan Ashab-ı Kehf'e (mağarada uyuyan yedi imanlı genç) katılarak onlarla birlikte uyuyan köpek (Kıtmir), adeta beşeri bir varlık gibidir. Ölüler, sosyal hayata dahildirler. Çünkü kültür, yaşayanlardan çok ölümlerin eseridir.³ Kur'an bu gerçeği şu şekilde dile getirir: "*Biz yeryüzünü dirilerin ve ölümlerin toplantı yeri yapmadık mı?*"⁴ Melekler, şeytan ve cinler alemi, duyu dışı da olsalar insanı ilgilendirmekte, bireysel ve sosyal hayatı etkilemektedir.⁵ Allah'ın isim sıfatlarından biri "Muhit"tir. Bir ayette "Yüzünüzü nereye dönerseniz dönün, Allah oradadır."⁶ denilmektedir. Hal böyle olunca Allah tarafından kuşatılan manevi bir atmosferde yaşadığımız anlaşılır. Bunun psikolojik açıdan: 1. Bu alemde yalnız değiliz. 2. Etrafımızdaki bütün varlıklar ve alem bir hikmete göre yaratılmıştır. 3. Hiç bir şey tesadüfen meydana gelmemiştir.⁷ gibi anlamları vardır.

Yukarıdan itibaren Kur'an ayetleri ile peygamberin söz ve uygulamalarından hareketle şunları söylemek mümkündür: İnsanın muhteşem ve anlam dolu bir alem karşısındaki tavrı rast gele, keyfi ve dengesiz olamaz. O, sadece insanlara karşı değil, canlı ve cansız bütün varlıklara karşı yaptığı bütün hareketlerinden sorumludur. Bu sorumluluğun boyutları hem bu dünyayı, hem de ahireti kuşatmaktadır. Dolayısıyla insanın kendisini tanıyabilmesi için evren, tabiat ve her alandaki ahenk ve dengeye dikkat etmesi gerekmektedir. Böylece akıl ve icat edici vasfından hareketle doğal sistemden kendisi için adil, ölçülü ve dengeli bir hayat felsefesi geliştirebilir. Bu anlayış ve ölçülere sahip insanlar inşa edebilir. İnsan, içindeki ahengi yakalayabildiği, kendi derinliğini fark edebildiği, mana ve amacını kavrayabildiği ölçüde adil, dengeli, ölçülü ve ahenkli bir kültür ve medeniyet geliştirebilir. Kur'an'ın insan-çevre, insan-tabiat, insan-kozmik evren ve insan-yaratan ilişkisine sürekli dikkat çekmesinin altında yatan sebep budur. O, bu dengeleri ve ahengi

¹ Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, Yeni Boyut Yayınları, 21. baskı, İstanbul 2001, s. 418.

² İbrahim Özdemir, "Dinimizin Çevremize Kattığı Anlam" *Kâimattan Sorumluyuz*, İstanbul Müftülüğü Kültür Yayınları, sayı 4, İstanbul 2008, s. 47.

³ Yümnü Sezen, *İslam'ın Sosyolojik Yorumu*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 63.

⁴ Mürselat, 77/25-26

⁵ Enam, 6/128.

⁶ Bakara, 2/15.

⁷ Özdemir, *a.g.m.*, s. 48.

koruyacak insanlar yetiştirmek istiyordu. Çünkü bu ölçü ve ahengi ruhunda ve yaşamında gerçekleştirenler ancak içinde yaratıldığı tabiatın farkına varabilecek, ondaki iç kanunları ihlal etmeyecektir.

Ancak modern insan bu ahengi görmekten uzak olduğu için tabiatı tahakküm altına almış, bu bağlamda ürettiği kültür ve medeniyet dengesizliklerle dolu ve sorunlu bir medeniyettir. Bu tuhaf medeniyet ve kültürün modern insanı, bir kanser mikrobu gibi kendini var edebilme adına insan bünyesini yok ettiği gibi, kendi hayat alanlarını kurarken, üzerinde yaşadığı gezegeni felakete sürüklemektedir. Günümüzde çevre konusunda en çok şikayet edilen hususlardan biri kirliliktir. İnsan açısından olaya bakıldığında esasen kirlenen değerler ve ahlaklardır. Günlük hayat, siyaset, hukuk, ekonomi vs. değerler sistemi üzerinden yürütür. Biz ise onları bu değerler üzerinden fark eder ve yaşarız. İnsan kendisi ve toplumla olan ilişkilerini ancak değerler sistematiğini gözeterek ve bu gözetmedeki samimiyetle kurabilir. İnsanda eğer ihlas ve samimiyet varsa, ilişkiler doğal ve insan, olması gerektiği gibidir. Aksi takdirde hem kendisi, hem de tabiat doğallığını kaybetmeye mecburdur.

2. İnsan ve Güzel İlişkisi

Kur'an, bir çok ayetinde insanın güzellik duygusunu kaybetmemesi için her şeyi en güzel bir şekilde yaratılıp onun gözleri önüne konulduğundan bahsetmektedir. İnsanı sürekli olarak çevresindeki bu güzellikleri görmeye, üzerinde düşünmeye çağırarak, ondaki güzeli bulma ve üretme konusunda uyarır. Bu açıdan doğa, kendindeki bütün güzellikleri insana ayrı ayrı görünüm, ayrı ayrı biçimler şeklinde ve doğal olarak sunmaktadır. Bu durum, aynı zamanda güzelin değerinin farkına varılması, israf edilmemesi ve korunması gerektiğini de vurgulamaktadır. Kur'an, insanı sözlerin en güzeline uymaya, söz ve davranışların en güzelini üretmeye davet eder. Ondaki bir sanatçı gibi güzeli üretmesini ister. Bunun "güzel temelli bir ahlak geliştirme" anlamı taşıdığını söyleyebiliriz. Çünkü alıcısı veya değerlendirmesi olmayan herhangi bir değer, zamanın ezici gücüne karşı koyamaz, hatta nesnel zamanda yerini alamaz.¹

Ayrıca güzelin sunumu, insan olmanın anlamını ortaya koyan bir durumdur, bir uyarıdır. İnsan güzelliğe, ilk güzel deneyine doğada ulaşır. İnsan güzelin yaratıcısına bu güzellerin aracılığı ile ulaşabilir. Bunların her biri insanı hedefe götüren kanıtlardır. Her insanda güzele eğilim vardır. Hemen bütün insanlar bir güzelin var olduğu konusunda hemfikirdirler. İnsanların büyük bir çoğunluğu onu olduğu yerde sezecek yetenektedir. Ve insan bu örneklerden hareketle yavaş yavaş güzeli doğada kurmaya başlar. Güzeli üretmek uyarana karşı bir tepkidir. Tepki olarak ortaya konulan eser, her zaman heyecanlarla doğar ve heyecanlarla gerçekleşir. Ancak heyecanlar insanda dinginlik ya da mutlulukla birlikte gerilimler de meydana getirir. Üretmek sancılı bir iştir. Kendinden vermektir, her şeyden önce kendiyi savaşmaktır. Ancak ürettikçe ürettiklerini beğenmemektir. Daha iyisini ve daha güzelini üretmek için yeniden işe koyulmaktır. Bu gelişmek ve kendini gerçekleştirmek için gereklidir. Bu ilahi bir ahlak: "O, her an yeni bir iş ve oluştadır"² der Kur'an. Ürettikçe yeniden işe başlamak ve sürekli bir üst kademeye geçmek. Daha güzelini, daha iyisini ve daha kalitelisini yapmak. Hayata hareket ve dinamizm katmak. Hz. Peygamberin günde 70'den fazla tövbe ettiği bildirilir. O, namazlardan sonra da tövbe ederdi. Çünkü O, en iyisini ve en mükemmelini üretmediği anlayışıyla hareket eder, bunu gerçekleştiremediği anlayışıyla da Allah'tan af dilerdi.

Rahman olan Allah'ın seçkin kullarının özelliklerinin anlatıldığı Furkan suresinin ilgili ayetlerinde söz konusu örnek insanların bir özelliklerinin de "Bizi muttakilere önderler kıl"³ diye dua etmeleridir. Muttakiler Allah'a ve çevrelerine karşı sorumluluklarını hakkıyla

¹ Timuçin, a.g.e., s.126.

² Rahman, 55/29.

³ Furkan, 25/74.

yerine getirenlerdir. Buna göre en önde olanlara da önder olabilmek için çaba göstermek ve bunun gerçekleşmesi için Allah ile irtibat halinde olmak gerekmektedir. Bu, bütünsel, atılımcı, üretken ve dinamik bir bakış açısidir. Hayata dinamizm getiren bir hayat felsefesidir. Theodore Jouffroy'nin de dediği gibi: "İki şeyden birini seçmek gerekir: 1. Ya gelişmek için acı çekmek ya da acı çekmemek için gelişmemek. İşte yaşamın iki seçeneği, işte dünyada olma koşulunun ikilemi."¹

Güzel kavramı ile davranış biçimleri arasında ilişki bulunmaktadır. Çünkü güzelden hareket edildiğinde iyi ile, iyiden yola çıkıldığında ise güzel ile karşılaşılır. Estetikçilerle ahlakçılar her ne kadar alanlarını ayrı tutmak adına güzeli iyiyle karşılaştırmak istemeseler de bu iki alan sık sık birbirine karışmaktadır. Zira şeytanlıklar, olumsuzluklar ve kötülükler çirkin imgelerle, sevinçler, umutlar, güzellikler ve aşklar daima güzel imgelerle gösterilir. Esasında pratik hayatta olduğu gibi düşüncede de iyi ile güzel iç içe girmiş gibidir. Bu sebeple insanoğlu, geçmişten günümüze güzel kavramını çok geniş tutmuş, onu aynı zamanda davranış biçimleri ile irtibatlı hale getirerek ahlaka bağlamıştır. Sokrat güzel kavramıyla iyi kavramını birbirinden ayırmaz, Aristo ise güzeli tümüyle iyinin emrine verirdi. Aristo'ya göre güzeli açıklayıp ortaya koyan sanattır. Zira sanat uygulamaya yönelik düşünsel bir erdemdir ve sanat gerçekliğin öykünülmesiyle ilgilidir. Burada gerçeklikten hem tabiatı hem de ahlak alanını anlamak gerektir.²

SONUÇ

Sanayileşme, modern hayat felsefesi, sınırsız özgürlük anlayışı, dini ve ahlaki değerlerin söz konusu yeni kıymetler uğruna feda edilmesi çok çeşitli çevre problemlerinin doğmasına yol açmıştır. Çevre sorunlarının arkasında modern insanın dünya ve hayat ile ilgili çarpık hayat felsefesi yatmaktadır. Bu hayat anlayışında manevi değerler maddi değerlere indirgenmiş ve madde her şeyin ölçüsü haline gelmiştir. Daha fazla zevk, daha fazla tüketim, daha fazla eğlence, daha fazla yemek, daha fazla... daha fazla... daha fazla... sonuçta doyumsuz, merhametsiz, katı, sömüren, ezen, bütün dengeleri altüst eden bir insan modeli ortaya çıkmıştır. Bu yeni insan tabiatı katletmiş, doğal dengeyi bozmuş, yer altı ve yer üstü zenginliklerini tüketmiş, havayı kirletmiş ve şimdi yaptıklarından şikayet eder olmuştur. Ancak çözüm olarak ileri sürülen fikirler mevcut problemi çözecek nitelikte değildir. "Sanayileşmiş ülkeler" adı altında toplanan ve küresel hale gelen problemlerin çözümü için ileri sürülen fikirler yetersiz kalmaktadır. Çünkü çevre bilinci, çevreci politika ve ekoloji felsefesi ile ilgili hayli kabarık olan eko-literatür, modern hayat tarzını ve tüketim alışkanlıklarını sorgulamaktan uzaktır. İnsanlığın ortak mirasını kullanmada ve doğayla kurulan ilişkide modern insanın açmazlarını, aydınlanmayla gelen insan tabiat ilişkisini ve bunun üzerine inşa edilen sanayi kapitalizmini ve modern medeniyetin değerlerini sorgulayacak nitelikten varestedir. Gerçi batının hayat felsefesi ve eko-politik tutumu böylesi kökten eleştiri geliştirme imkanına sahip değildir. Bu açıdan özellikle batıda gelişen ekolojik düşünce, kapitalist ilişkileri eleştirmekle birlikte temelde hayat tarzını, insan-doğa ilişkisini sorgulayacak karakterden uzak olduğu için insanlığı topyekun felakete götürecek gidişi önlemeye yönelik değildir. Bu sebeple sanayileşmiş ülkeler, temelde kendi çıkarlarını göz önüne alarak ürettikleri yeni politikalarda gelişmekte olan ülkelerin sanayileşmelerini engelleme yerine kendi durumlarını gözden geçirmelidirler. Hayatlarından kovdukları tanrıyı ve kutsal değerleri tekrar hayatlarına katmalı, doğanın üzerinde yürüdüğü adalet, ölçü ve çok hassas dengeler sistemiyle oynamaktan vazgeçmelidirler. Müslüman bilim insanları da İslam'ın önerdiği insan-yaratan, insan-insan, insan-doğa ve insan-evren ilişkilerine yönelik tavsiyelerini dikkate almalı ve buna yönelik bir çevre ahlakı geliştirmelidirler. Bilimsel ve manevi temelli çevre ahlakıyla inşa edilen insan, belki bölüşen, paylaşan, ezmeyen,

¹ Timuçin, *a.g.e.*, s. 8.

² Timuçin, *a.g.e.*, s. 19.

sömürmeyen, öldürmeyen, tutumlu, ölçülü, dengeli ve barış içinde ama doğal hassasiyetlere dikkat eden bir hayatı devreye sokabilir.